

Čaba KOPECKI

ODISEJA MARTONA BAŠA: OD REPUBLIKE SAVETA DO AUŠVICA

Feljton objavljen u subotičkom nedeljniku na mađarskom jeziku »7 NAP« u brojevima od 8, 15. i 22. decembra 1979. u Subotici.

»NA PLEĆIMA starine *Martona Baša* kao da leže sve brige ovoga sveta. On će se »uplesti u stvar« ako su imena glumaca na plakatu subotičkog Narodnog pozorišta ispisana malim slovima... On je taj koji vodi brigu o paličkom vodotornju, on se zgranjava što će se jevrejski hram obnoviti tokom šest godina, a građen je samo godinu dana... *Marcika Baš* ima 80 godina i nosi odlikovanja Predsedništva Mađarske Narodne Republike povodom jubileja njene 50-te, odnosno 60-te godišnjice.

Desetar Crvene garde. Rođen sam 2. aprila 1899. u Čantaviru, u zemljoposjedničkoj porodici. Prvi i drugi razred gimnazije završio sam u Senti, a potom smo prešli u Suboticu. Direktor u gimnaziji bio je *Arpad Kostolanji*. Često sam se susretao sa tada već popularnim *Kostolanijem*; dolazio nam je i u goste. I *Gezu Čata* sam poznavao iz viđenja... Mogao sam imati 17 godina kad mi je otac na tzv. »Tajopusti« kupio imanje od 300 jutara zemlje, pored Kiškuhalaša. Kao učenik osmog razreda halaške gimnazije počeo sam voditi imanje. U oktobru 1917. mobilisan sam u Šesti honvedski pešadijski puk u Subotici. U maju sledeće godine, sa ostalim vršnjacima dobio sam odsustvo radi završetka školovanja. Tako sam završio ratnu maturu, a u novembru 1918. upisao se na Medicinski fakultet u Budimpešti. Načelnik katedre bio mi je *dr Lorand Etveš*; ovo ovde na indeksu je njegov potpis. Na fakultetu je bila jedna učionica koju su studenti nazivali »tvrđava Roda«, a u kojoj su stariji studenti držali razna predavanja. Ovde su me organizovali u Crvenu gardu, pa sam u martu 1919. već bio desetar.

Službu smo obavljali između Rakocijevog puta i hotela »Astorijska«, uz to smo uređivali i rasturali plakate, govorio sam na mitinzima, a pored svih zadataka još smo i učili. Našima je bilo veoma prijatno u Budimpešti, vladalo je optimističko raspoloženje... I pre nego što su zapadne sile zajedno s Rumunima slomile otpor Crvene armije, već smo osećali da je samo pitanje dana kada će se srušiti Republika saveta.

Prošvercovali su me preko granice. Na budimpeštanskoj Istočnoj stanici moglo se naći na sumnjive tipove koji su se, koristeći mutna vremena, bavili švercom čak i ljudi. Nas četvorica smo bežali iz Pešte kući; jednom se ne sećam imena, a

druga dvojica su bili *dr Balog* i *dr Imre Deker*. Vozom smo putovali do Begeljaraša, a zatim smo pešačili 40 kilometara. Vođeni švrcerovom rukom, uspešno smo prešli preko granice i stigli na Palić. Kad smo ušli u tramvaj, moji saputnici su se smestili napred jer su imali prtljag, a ja sam putovao praznih ruku i bez dokumenata, pa sam se ugurao u zadnja kola. To je bila moja sreća, jer su žandarmi uhapsili moje drugove još pre nego što smo ušli u grad. Pušteni su tek posle mesec dana.

Želeo sam nastaviti studije, ali mi u Gradskoj kući nisu hteli izdati putne isprave, rekavši da i u Jugoslaviji postoje fakulteti i da se upišem u zemlji. Jednom sam pokušao i prijavio se na Pravni fakultet u Subotici, ali sam tako beznađežno loše govorio srpski da sam morao odustati. Šta sam drugo mogao učiniti kad sam već bio takav antitalenat za jezike nego da odem u Čantavir i vodim imanje. Kiškunhalaško imanje je bilo izgubljeno, ali ostalo je zemlje i kod kuće.

Prilično dugo sam vodio momački život. Kad bih krenuo u šetnju davao sam da se glavna ulica polije vodom da ne bi bilo prašine. Često sam se i tukao. Na kraju me je stigla sudbina: 1936. sam se oženio. Već je izgledalo da ću uploviti u mirne vode, ali je 1941. donela okupaciju.

»Đevuške« sipaju bombe sa neba. Početkom maja 1942. pozvan sam u radne jedinice u Sombor. Bili smo raspoređeni po četama i otpremljeni u Marošleć u Erdelju, gde smo radili na jednom aerodromu, a 20. septembra 1942. dospao sam u Košice. Svih sedam četa prisilnih radnika iz Bačke, hortijevci su raspoređili u V korpus II mađarske armije. Posle toga su ove kažnjeničke srpske i jevrejske radne čete, otprilike 1.500 ljudi, izvedene na obalu Dona. Od svih njih jedino sam se ja vratio kući; ostao je i moj drug *Sanji Bergl* koji u stvari nije ni otišao iz Košica jer se razboleo, pa od njega nisu imali koristi.

Vozili smo se valjda dve nedelje; tek tada sam shvatio kakva je volina bio onaj *Napoleon*, a kao što se kasnije pokazalo i *Hitler*, što su napali na ovu beskrajnu Rusiju. Jednog dana smo dangubili na otvorenom polju kod jednog sela, kad se iznad nas pojavio avion tipa »Rata«. Krila ovih aviona bila su od voštanog platna, a njima su pilotirale uglavnom žene. Avion se odmah mogao raspoznati po zvuku. »Đevuška« je bacila pet bombi na našu kompoziciju, ali je nije pogodila. Tada je uzela pravac prema selu u kome se nalazilo municijsko skladište II mađarske armije. Jedna bomba je postigla pun pogodak; bio je to neviđen šišteći urnebes. Eksploziralo je sto vagona municije, pa je selo bilo potpuno zbrisano sa zemlje. Rekao sam sebi: »No, Martone, baš si pogodio gde treba da dođeš...«

Vešanja, batinanja, desetkovanja. . . Pod komandom general-pukovnika *Gustava Janija*, koga su sasvim opravdano obesili posle oslobođenja, bilo je 200.000 ljudi i 60.000 prisilnih radnika. Na obali Dona se govorilo: honved se bori, a prisilni radnik dirinči, zlopati se. . . Niemo se mogli žaliti: posla je bilo napretek! Po 12 sati dnevno kopali smo rovove, mitraljeska gnezda, bunkere, rušili stabla. Sve

dotle dok je bilo potrebno da radimo, režim je bio podnošljiv i dobijali smo istu hranu kao i vojnici. Bilo je doduše vešanja za kaznu, pa i batinanja, a desetkovali su jedino one čete iz kojih bi neko pobjegao. Iz naše je hteo da uhvati maglu neki *Veber* iz Sente. Rekao je: »Ovaj Don je širok kao i Tisa, preplivaću ga.«

— Ali, Božju ti majku, nećeš ti nikuda jer će nas desetkovati! — rekli smo i dobro smo pazili na njega.

Niko nas nije mogao kontrolisati na hladnoći od -40° , pa smo radili polako, sabotirali. Bila je to stravična zima, a mi nismo smeli da palimo vatru.

Podoficir se raspitivao ko se od nas razume u konje, pa nas je iz stroja istupilo možda desetak. Bilo je među nama i veterinar, čak i trgovaca konjima. Pita me tip: »Šta ti je zanimanje,« Rekao sam da sam seljak i tako dobio konje, koji će mi nedugo posle toga spasiti život.

Ni konji nisu mogli da idu dalje. Dana 16. januara 1943. dobili smo naređenje da se povučemo. U to vreme su nam često stavljali do znanja da se niko od nas neće živ vratiti kući. Sledećeg dana, Rusi su opkolili II mađarsku armiju. Jedan kapetan je nekako uspeo da ubedi 300 konveda da se ponovo prihvate oružja i pokušaju izvršiti proboj. Sela Aleksejevska i Nikolajevska je spajao most; iako su ga ubitačno tukli, nekako smo uspeali da se prebacimo preko njega. Glavna ulica Nikolajevske je bila u plamenu; nismo uopšte znali ko koga »blagosilja«. Oni koje je zahvatio prvi talas nisu bili zarobljeni, ali se obruč odmah zatvorio iza nas. Kretali smo se veoma polako jer je uz put trebalo očistiti saobraćajnicu od prepreka, od zapaljenih kamiona, prevrnutih zaprežnih kola. Ušunjali smo se u jednu sporednu ulicu, ali je tamo bio tako jezovit mrak da sam se zajedno s prijateljem *Androm Firstom*, sajdžijom koga sam primio na kola, strašno uplašio i radije zdimio nazad u vatrenu kišu. Od moje jedinice koja je brojala više od 200 ljudi probili smo se samo nas dvanaestorica. Verovali smo da će oni koji su zarobljeni dočekati mirno kraj rata, ali kasnije sam saznao da ih je sve pokosila studen i pegavi tifus.

(*Ištvan Nemeškurti*, mađarski hroničar o propasti II mađarske armije, u svojoj knjizi *Rekvijem jednoj armiji*, Budimpešta 1973, str. 158, opisuje to stanje: »... Ono što smo od tada preživljavali prevazilazilo je sve dosadašnje patnje. Slika očaja se rasprostirala pred nama. U strahu od sovjetskih tenkova, bezglavo su prema Zapadu jurili osobna, komandna i teretna kola, motocikli, konjanici i konjske zaprege, sudarali se, zastajali, prevrtali se, zakrčivali put. Između njih se gurao valjajući talas. Onaj ko bi se spotakao i pao, više nikad nije ustao jer bi ga zgazili, prešli preko njega, spljoštili ga kao palačinku. Radi spasavanja golog života, ljudi su ostavljali i razbacivali sve što je ometalo bežanje: oružje, municiju, opremu. Tamo su ostala natovarena municijska kola, poljske kuhinje, intendantska kola, jer se svima činilo da se lakše može spasiti na konju...«)

Od prikupljenih prisilnih radnika obrazovali su grupu. Dobro smo poslužili oficirima i vojnicima koji su nam se stavili na čelo; nisu morali da se vraćaju i bore protiv Rusa. U toku pet dana prevalili smo 400 kilometara usiljenim maršem. Noću je bilo tako hladno da sam jedva uspevao da sa konja poskidam amove. Na bunarima je trebalo seći led kako bi se napravio otvor da se konji mogu napojiti. Međutim, dok sam sipao vodu u korita, ona bi se već zamrzla; jadne životinje su jedva izdržale pet dana, pa smo posle toga i mi morali peške. Išli smo sa ostacima potučene armije. Nemačka vojska je doduše zaustavila rusku ofanzivu, ali nas više nisu mogli da koriste za bilo šta — samo bismo im demoralisali vojnike.

Čak je i mokrenje bilo opasno po život. Tokom 64 dana, po užasnoj studeni prevalili smo 2.000 kilometara. Za krompir smo rasprodali burme, prikrivene dragocenosti i slično, a uz to smo i prosili. Meso i džigericu smrznutih konja kovali smo u otopljenoj snežnoj vodi, bez soli. Seljaci se nisu neprijateljski odnosili prema prisilnim radnicima, tako da su nam često dozvoljavali da spavamo u kućama. Međutim, istina je i to da su ubijali one za koje su pretpostavljali da imaju kakvih dragocenosti, a koje ovi nisu hteli da zamene budzašto. Tako je stradao i moj prijatelj *First*. Zaostao je da trguje... Više ga nisam video. Pod vedrim nebom smo proveli 17 noći na temperaturi od -50° . Posle tri nedelje dobio sam pegavi tifus, a pored toga zapaljenje pluća, moždane, trbušne i srčane opne, plućne maramice — eto, molim lepo, to je pegavi tifus. Raznosile su ga vaške. Njima smo, nema šta, bili dobro snabdeveni. Ova nevolja je u 80 posto slučajeva smrtonosna. Posle dve nedelje došao sam svesti. Još uvek smo bili u pokretu. Stalno sam dobro pazio na to da mokrenje vršim u zatvorenim prostorijama ili na zaklonjenom mestu, jer onaj koji bi to činio uz put nije više uspevao da zakopča šlic, pa bi prehladio stomak i umro. Kad smo krenuli u Ukrajinu imao sam 70 kilograma, a pri povratku svega četrdeset.

(Nemeš Kurti u navedenoj knjizi, str. 193, opisuje neke zanimljive situacije u kojima su se našli jevrejski prisilni radnici koji su oboleli od pegavog tifusa: »U jednom kolhozu u Dorošiću okupili su više od 700 bolesnih prisilnih radnika — seća se hortijevski ministar rata Vilmoš Nad — i smestili ih na tavan, senik jedne štale. Od njih je najveći broj bolovao od pegavog tifusa. Noću se zapalio veliki senik. Sa užarenog tavana su kao upaljene baklje skakali nesrećni prisilni radnici da bi se spasili iz vatrene stihije. Međutim, dole ih je čekala mitraljeska vatra. Odgovorni su kasnije izjavili kako je ljude-buktinje trebalo pobiti da se od njih ne bi zapalile ostale zgrade na imanju. Ovde se tako gasio požar. Razume se da je zgrada izgorela do temelja, a u njoj su u strahovitim mukama goreli i nesrećni prisilni radnici. Kad sam saznao za to, odmah sam naredio vojnosudsku istragu«. Po nekim podacima, u ovoj nesreći je izgubio život i Ivan Lebl, španski borac iz Subotice.)

Snadi se... Na zbornu mesto čete 105/7 prisilnih radnika V korpusa, 21. marta sam stigao samo ja od 1.500 bačkih saboraca. Pitam poručnika gde su ostali:

Tupo me gleda i kaže da je on to isto hteo čuti od mene. Najveća nesreća je bila u tome što je to bio partizanski kraj u Ukrajini, kod Buđagesova, gde se drugačije nije moglo doći do namirnica sem da se ukradu. Poručnik mi reče da se snadem. Od jednog narednika po imenu *Erši* dobio sam pola hleba i deset krompira. Lutajući po ulicama ugledao sam zastavu Crvenog krsta na jednoj zgradi. Unutra su na slamom prekrivenom podu bivše školske zgrade umirali prisilni radnici i armije koji su oboleli od pegavog tifusa. Uvukao sam se među njih. Svake noći je umiralo njih nekoliko, a ja sam se usrdno molio Bogu da to učine pre večere kako bi mi ostavili svoj obrok. Nije mi smetalo ni to kad bi koji tren pre toga nekom od njih ispala kašika iz ruke. Nisam bio u prilici da budem preosetljiv.

Utočište među tifusarima. Stvarno sam se prijatno osećao među tifusarima. Jednog jutra začudim se koga to vide moje oči, pa to je subotički lekar *Sonenfeld!* Posle zagrljaja brećnuo se na mene i rekao da ne mogu ostati tu jer ću oboleti, a onda je svemu kraj. Kod nas se nijedan lekar nije sretao sa ovom bolešću da bi znao kako se onaj koji ju je preboleo ne može više njome zaraziti. Ipak sam iskukumavčio od njega tri-četiri dana. Sledovao je hranu na osnovu brojnog stanja. I porciju koju sam dobijao bila mi je uvek suviše mala, pa sam morao nešto izmisliti. Tada me je posetio moj zemljak *Laslo Lanji* koji je nedaleko obavljao dužnost veterinarara. Kukao sam i rekao mu da će mi spasiti život ako me snabde sa malo mleka. I kad se u Rusiji nije moglo kupiti mleko ni za suvo zlato, on ga je nabavljao od jednog Rusa u zamenu za sapun i lekove. Svakog jutra i večeri donosio mi je po jednu čašu. I tako, okružen buncanjem obeznanjenih tifusara, počeo sam da se oporavljam.

Prisilno aprilsko kupanje. Posle dve nedelje stigla je naredba da se svi prisilni radnici stariji od 42 godine mogu vratiti kući. Skupilo nas se oko 1.200, ali se gospodi oficirima učinilo da je taj broj prevelik, pa su nas jednog hladnog i vetrovitog aprilskog dana naterali u potok. Prisilno kupanje je imalo »blagotvorne« posledice: trećeg dana je umrlo oko 400 ljudi. Zatim smo pod vodstvom jednog poručnika i 82 prateća vojnika krenuli prema 30 km udaljenoj stanici Korošćen. Posle tri dana voz je stigao na rusko-mađarsku granicu. Već smo počeli da se radujemo, ali nas Nemci nisu hteli pustiti da prođemo. Nakon uzaludne prepirke, a s obzirom na zapovest koju je morao izvršiti, poručnik je pratećim vojnicima naredio da stave puške na gotovs.

Švabe su se uplašile i mi smo tako pošli. Na sredini tunela gorela je lampa. Ona je označavala Mađarsku. Nastala je masovna histerija, plakanje, suze.

Peta četa se svela na mene. U kasarni »Mikloš Horti« u Rimasombatu su nas smestili u karantin zbog stalnih obnavljanja zaraze. Polako su, jedan po jedan, otišli svi. Ostao sam samo ja. Nikako se nisu mogli pomiriti sa tim da sam na postrojavanju predstavljalo celu petu četvu. Mogu reći da sam tu odlično živio. Čekao sam tri meseca da me konačno otpuste. U međuvremenu sam povratio

i svoju staru težinu. Krenuo sam u Sombor, zatim u Hodmezevašarhelj, gde su me konačno oslobodili, a sredinom septembra 1943. stigao sam u Čantavir svojoj kući, svojoj supruzi i kćerkici.

Nepoželjan svedok i internacija u Šarvar. Krajem februara 1944. pozvan sam u opštinsku zgradu. Kad sam stigao naredili su mi da ispraznim džepove jer sam uhapšen. Žandar mi je u ćeliju doneo papir na kome je pisalo: budući da je *Marton Baš* učestvovao u komunističkom organizovanju, i budući da je opasan po javni red, to mu se određuje internacija. Potpis. Pečat. Istina je bila u nečem drugom: bio sam nepoželjan i opasan svedok. Nedugo iza toga, dva žandarma su me sproveda u bajšanski logor, a odatle sam dospao u šarvarski logor. Tamo su se već nalazili srpski naseljenici iz Višnjevca i Dušanovca. Njihov broj je tih dana 1944. godine sa 4.000 sveden na 2.000 interniraca.

Još dok sam bio u Rusiji, jedan dobar poznanik, obučar *Đula Hever*, potražio je moju suprugu i uz pomoć *dra Milana Bikara*, okružnog lekara i ujedno lekara za internirce, prikupljao sapun, lekove i druge potrepštine za njih. Kako je bio šaljivdžija, *Hever* je rekao mojoj ženi: *Marci* će ili doći ili neće doći u svom »drvenom« kaputu, a vi dajte jedno njegovo odelo za unesrećene. Razume se da ja nisam ništa znao o svemu tome. Takva prikupljanja su bila vrlo opasna jer ako bi provalili čoveka, on je bez ikakve procedure bivao strpan u logor. Dotični koji je dobio moju odeću saznao je od koga je: moje dobro očuvano plavo odelo dospelo je *Nikoli Zagorcu* koji je radio u kuhinji kada sam dospao u Šarvar. Odmah mi je poslao poruku da dođem u kuhinju. . . Otišao sam i imao šta da vidim: prema meni se kreće moj plavi sako. Srdačno smo se zagrlili. Krišom mi je napunio džepove duhanom i snabdeo me još koječim.

Ispred dra Mengelea. Jednog dana su Nemci opkolili logor. Izuzev nepomičnih bolesnika, sve ostale su isterali napolje. Neki kulturbundovac je držao govor i rekao da idemo na rad na nekakvo imanje i da će nam to koristiti. . . Na taj način su nastojali da spreče paniku, jer ukoliko bi se saznalo da će nas transportovati u Aušvic, ko zna šta bi se desilo. Po 60—70 zatočenika su smeštali u jedan vagon. Truckali smo se 5—6 dana, a kad smo stigli, u svakom vagonu je bilo po nekoliko mrtvih. Nismo ih smeli izbacivati jer je broj prisutnih morao biti tačan. Za vreme putovanja nismo dobijali ni jelo ni vodu nego smo živeli od onoga što smo poneli iz Šarvara. Iz Aušvica su našu kompoziciju uputili u Birkenau. Postrojavanje. Pojedinačno smo išli u susret jednom lepuškastom i nasmešenom mladom čoveku prijatnog izgleda — doktoru *Mengeleu*. Svakog je posebno osmotrio. Starcima i deci pokazivao je levu stranu. Rekli su da ćemo se sa njima kasnije sresti, ali su ih u stvari vodili pravo u gasnu komoru. U petostrukim redovima krenuli smo prema barakama. Već posle jednog časa počeo je kuljati dim iz dimnjaka, a starosedeooci su nas obavestili odakle dolazi smrad sagorele kože i kostiju. . .

Iznad logora nisu letele čak ni ptice. Dospeli smo u logorski deo koji se zvao Ciganski logor, a čije su stanovnike na nekoliko dana pre našeg dolaska likvi-

dimali uz nemale poteškoće. Cigani su posumnjali u namere Nemaca i pokušali da se brane...

Okupali su nas, ošišali i sva dlakava mesta obrijali. Svi smo dobili gaće, pantalone, košulju, plavu prugastu bluzu, cipele s drvenim donom i jedan kačket koji su nazvali mitc. U jednoj zgradi bilo nas je oko hiljadu. Uveče smo prostrli čebe na pod i tako spavali. Stare barake su nekad služile kao štale za konjske bolnice poljske vojske. *Dr Mengele* i njegove kolege su se u međuvremenu »zabavljale« obavljaajući vivo-eksperimente. Do našeg dolaska su već poslali u smrt tri i po miliona ljudi. Nismo radili, jednostavno smo čekali da nas unište. Klima je bila veoma čudna: u avgustu u toku dana vladala je strašna vrućina, a uveče i izjutra samo što se nije smrzavalo. Nikad nismo videli da je barem neki vrabac preleteo preko logora. Nisu nas dirali ukoliko nismo narušavali red, ali je svak i nehotimice povređivao pravila. Na apel-placu (mestu za postrojavanje), ponekad smo satima nepomično stajali. Onog ko bi pokušao da razgovara, ili bi stao u stranu, odmah bi pred nama pretukli. Praznik je bio onaj dan kad nas nisu tukli.

Život je samo jedna crta. Jednom prilikom su oglasili da traže 1.000 metalčkih radnika radi izgradnje hangara. I ja sam se prijavio. Metalcem se smatrao i onaj ko je znao da šublerom izmeri jedan ekser. Dobio sam cedulju koju sam čuvao brižljivije od očnog vida, a na njoj se nalazila samo jedna reč: Mildorf. Uzgred, čovekova dovrtljivost je stvarala čuda u logoru: od rakije, radija do zlata, sve se moglo naći kod logoraša.

Posle pet dana okupili su metalce, podelili nam suhu hranu za tri dana i — pokret. Na vreme smo stigli na odredište udaljeno 60 km od Minhena. Prvo naše pitanje je razume se bilo kakva je hrana. Oni koji su pre nas došli bili su zadovoljni; dobijali su čak i belu kafu. Međutim, kada smo mi pristigli započeo je i posao. Trebalo je iskrčiti jednu šumu i na tom mestu izgraditi hangar za avione dug 1.000 m, širok 100 m i visok 50 m. Naneli smo čitavo jedno brdo šljunka odgovarajuće veličine oko kojeg se gradio betonski zid od 5—20 m debljine. Na teritoriji veličine jedne manje varošice radilo je danju i noću 5.000 ljudi. Pilane su rezale daske od kojih smo sklapali ogromna skladišta za cement. Pošto smo kamuflirali brdo šljunka, pod nadzorom »totovaca« smo ga oblikovali tankim slojem betona, a na to je došao debeo betonski prsten koji smo daskama zaštitili da ne puca od hladnoće. Logoraši su na ramenima iznosili vreće cementa do mešalica za beton, krećući se po uskom brvnu na visini od 10 m, a zatim su vreće cepane gvozdanim kukama da bi se istresao njihov sadržaj. Primetio sam kako se nago-milavaju prazne papirnate vreće, pa sam ih počeo presavijati i slagati u bale od po 50 komada. Nadzornik je pretpostavljao da mi je tako naređeno i pustio me da to radim. Pošto nisam sam stigao pozvao sam još nekolicinu da slažu, a ja sam brojao bale.

Dnevno su stizale kilometarski duge kompozicije, pa se može pretpostaviti koliko smo imali posla. Nisam odahnuo sve dotle dok nisu prestale da stižu kompozi-

cije natovarene vrećama, odnosno počele da stižu ređe, u zastojkima. Pa ipak su zalihe trajale četiri dana.

Nemci su s velikom brižljivošću pazili na kvalitet betona; ako bi neko slučajno ispustio čik u njega, tome su skidali glavu. Bili smo upravo na polovini puta kad je svega nestalo: cementa, drveta, gvožđa. Počeli smo iznositi pola kilometra široko brdo. Prokopali smo mali tunel u unutrašnjosti brda od šljunka u koji su bile položene tračnice. Na plafonu tunela bile su postavljene prevodnice, pa su jamska kolica punjena šljunkovitom zemljom. Bio sam iscrpljen od gladi... Primitio sam da jedan Nemač, vozač lokomotive, svakog dana u podne pojede jabuku i baca ogriske pored nepokretne kompozicije. Ogriske sam kupio kad god mi se pružila prilika i onako prljave sa zemljom halapljivo smazao. U februaru 1945. bili su već obustavljeni svi radovi.

Brašno je gorelo danima dok smo mi umirali od gladi. Među nama je bilo mnogo lekara koji su proračunali da nam je potrebno 3.000 kalorija hrane dnevno za posao koji smo obavljali, a mi smo dobijali samo 1.000 kalorija. Za doručak su spremali čaj i bela kafa od obranog mleka, u podne smo dobijali tri decilitra supe, a uveče je bio glavni obed: trećina hleba, pola litra variva (kravljia repa ili krompir), kriška kobasice debljine 3 cm i parčence margarina. Znali smo da možemo izdržati najviše tri nedelje na aušvickoj hrani. Da se ne bismo »dosađivali«, naši poslodavci su nas koristili za raščišćavanje ruševina. Aerodrom koji se nalazio na kilometar udaljenosti od logora bombardovali su Amerikanci danju, a Englezi noću. Na naše oči su razrušili glavnu ulicu Mildorfa i njegove mlinove. Sa stomacima koji su nam užasno krčali od gladi gledali smo uz zburade osmehe kako čitavu sedmicu gore pšenica i brašno. Od svake radosti, ipak je najslađa zburadost!

Taj čudnovati matematički faktor »Pi«. Prilikom jednog vazdušnog napada, neko je u rovu počeo da govori o metodu izračunavanja dužine kružnice. Pominjao je faktor »Pi« za koji je rekao da iznosi 3,14. Izjavio sam, pošto je to bilo jedino što mi je ostalo u pameti iz znanja matematike iz gimnazije, da mu je tačna vrednost 3,1415, zapravo beskonačan broj. Srezali su mi znanje što se navodno pravim pametan, pitajući se: odakle sam mogao to znati...?

Posle bombardovanja smo ponovo išli da raščišćavamo ruševine. Mene i još pedeset logoraša rasporedili su u jednu zgradu. Pod pretnjom smrtno kazne bilo nam je zabranjeno da uzmemo hranu ili odeću iz ruševina. Među rasturenim knjigama u biblioteci tragao sam za kakvim jelom. Pogled mi se slučajno zaustavio na otvorenoj knjizi na koju sam nagazio: bile su to logaritamske tablice. Video sam da slike objašnjavaju izračunavanje površine i obima kruga. Bio sam presrećan, pa sam svoj plen pažljivo sakrio. Kad smo se vratili u logor uverio sam neverne Tome u tačnu vrednost faktora »Pi«. Nastupila je bezumna radost jer se verovalo da je to nebeski znak, čudo, pošto su se za nepunih 12 časova potvrdile moje reči.

Posle savezničkog bombardovanja, oko mene su bili svi mrtvi. Mildorfska stanica je bila stalno bombardovana, a mi smo neprekidno popravljali prugu. Bio je to

Sizifov posao. Zatrpavali smo kratere od bombi, postavljali nove tračnice. U podne 22. aprila bila je opet uzbuna. Na hiljade ljudi je bežalo u polja, ali nas esesovci nisu puštali jer bi se od nas svakako barem neko uspeo da odmagli. Kad je avion-izviđač izbacio dimnu signalnu bombu, nacisti nisu više uspeli da nas zadrže. Našao sam zaklon iza jednog širokog drveta na kome su tek počele da pupe grane. Imao sam osećaj da su se bombe okomile na mene, pa sam brzo učinio plesni korak »šenangles« prema drugoj strani drveta. Istovremeno se smračilo i ja sam se priljubio uza stablo. Zemlja me obasula do pasa; osetio sam da mi nešto kida bluzu. U istom trenu sam video da mi ispred nosa preleće lakovana čizma zajedno sa otkinutom nogom. No, Bože pomози! uzviknuo sam. Zatim je nastao tajac. Onda sam začuo stenjanje. Trebalo je da prođe četvrt časa da bi se dim razišao. Iz moje čete su svi izginuli zajedno sa stražarima. Druga strana drveta je bila prosto rastopljena. Krenuo sam prema polju kod ostalih. Skinuo sam bluzu da istresem zemlju i tek tada ugledao da su geleri na njoj izbušili 19 rupa, ali ja nisam imao ni ogrebotinu! Držao sam bluzu ne verujući, a gledao je začuđeno i jedan nacistički oficir. Tada mi se prvi put obratio jedan Nemac kao čovek i rekao: »Ti si srećan, kad se rat završi otići ćeš kući.«

3.200 mrtvačkih sanduka. Što se tiče ishrane obistinila se procena naših lekara. Kad su Amerikanci nedugo posle toga oslobodili naš logor, Nemci su po njihovom naređenju otkopali 3.200 leševa naših drugova. Od dve smene sa po 2.000 ljudi, u životu je ostalo jedva oko 800. Nemci su bili primorani da svakog poginulog smeste u kovčeg i tako ponovo sahrane. Mi smo dočekali oslobodenje u Alt logoru. Iz aušvickog transporta preživeli smo jedino *Mikloš Donat* i ja. Na njega je jedan Nemac prevrnuo jamska kola i na pet mesta mu slomio nogu, pa nije mogao biti evakuisan. Posle rata bio sam *Donatov* svedok pri ostvarivanju invalidskog prava.

Iz najcrnjeg pakla izišao sam kao bogataš. Na dan 24. aprila, jedna kompozicija se kretala pored logora prema industrijskom koloseku. Svaki onaj ko se mogao kretati popeo se na nju. Moj prijatelj *dr Pišta Štajn* je bio smešten u susednom »vald logoru«. Voz se zaustavio i kod njih, pa su ih ukrcali među nas.

Gladni i žedni proveli smo šest dana u vagonima. Leševi su se gomilali. Bilo je i onih koji su iscrpljeni od gladi zagrizali u meso umirućih, sisali im krv, kidali meso... Iz džepa mi je već odavno nestalo onih nekoliko krompira koje sam krišom pokupio. Petog dana smo na jednoj stanici čuli vest sa radija: *Hitler* je izvršio samoubistvo. Znači da je ratu kraj. Narod je krenuo da provaljuje i pljačka. U jednoj kući sam se i ja najeo kiselog kupusa i za svaki slučaj obezbedio se sa desetak krompira. Ubrzo se ustanovilo da je čitava gužva bila plod lažne uzbune. Esesovci su pobili sve one koji nisu hteli da se vrate u vagone, ili su se uputili svojim kućama. Voz je stao uveče 29. aprila, ali nismo mogli da otvorimo vrata od vagona, spolja zatvorena rezom. Pred zoru smo čuli kako putem tutnje kamioni i tenkovi. Neki su uspeli da se propnu i gledaju kroz otvor... Amerikanci. Bele zvezde na tenkovima. Vrata prvog vagona su otkračunali železničari. Nas su oslobodili naši drugovi. Nekako smo se izvukli između leševa. Odvukao sam se do ivice jednog jarka i tokom deset minuta postao pravi »bogataš«. Pro-

lazeći tenkovi su me zasipali mesnim i mlečnim konzervama, paketćima cigareta. Odjednom sam shvatio da istovremeno uvlačim dim iz dve »česterfield« cigarete. Onda sam jednu, koja je još pre nekoliko sati vredela čitavo bogatstvo, elegantno odbacio. Bilo je među nama nesretnika koji su se u onom obilju hrane prejeli i drugi dan pomrli u najvećim mukama. Ja sam već bio prevežani lisac: samo sam lizao čokoladu i pijuckao mleko.

Kamion sutlijaša. Pola sata nakon susreta sa Amerikancima pojavio se i jedan njihov poručnik koji nam je na nemačkom objasnio da ćemo za koji čas biti snabdeveni najnužnijim potrepštinama i da je naša kompozicija proglašena za vojni intendantski voz. Najpre smo dobili sutlijaš. Čitava brda. Strašno je i pomisliti na to kako smo jeli! Posle toga smo se pobrinuli za leševe. Nije bilo moguće očistiti vagona od ljudske nečistoće koja se nakupila tokom pet dana. Sve je oko nas i na nama zaudaralo. Prebacili su nas u obližnje mesto Feldafing i tu su nas smestili u čiste vagona. Prvog maja je padao sneg krupnim pahuljicama kao da je želeo prekriti i izbrisati sa zemaljske površine sav onaj neizmerni bol i prljavštinu.

Gospodine generale, molim vatre. Još istog dana je uz nas pristao jedan nemački sanitetski voz. Zarobljeni podoficiri su nas prenosili na nosilima i dopola svlačili da bi nas pregledao jedan nemački sanitetski general. Pojedinačno je pregledao svakog prljavog, nelzbrijanog, smradom obavijenog jevrejskog logoraša i nastojao da ustanovi da li je sve u redu sa njegovim plućima, srcem... Jedan od naših je odnekud dobio jednu poveću cigaru i nonšalantno izustio: »Gospodine generale, molim vatre!« — ironije li sudbine. Da li je to možda satisfakcija ovog najnemilosrdnijeg, najprljavijeg i najnečovečnijeg rata od svih ratova koje su ljudi ikada vodili, pitao sam se dok sam gledao kako nacistički general gura ruku u džep i vadi upaljač da bi upalio cigaru jednom ubogom đavolu koji se otrgao iz ralja smrti?

Mesecima se u meni nije gasilo osećanje gladi. U svakoj sobi nekadašnjeg nacističkog odmarališta u koje su nas smestili očekivao nas je mek ležaj, nova novcata pidžama i donji veš. Najzad, 9. maja je bio kraj II svetskog rata. Ja sam sklopio poseban mir s jednim podoficirrom. Rekao sam mu da ću mu dati doku-menat koji potvrđuje da se dobro ponašao ukoliko me bude obilato snabdevalo hranom, zatim da mi nabavi maramice i kaiš za pantalone jer to nismo dobili od Amerikanaca. Jedina dužnost mu je bila da se stara o tome da na mom stolu uvek budu 3—4 hleba i isto toliko obroka hrane. Mesecima se u meni nije ugasilo to osećanje gladi. Oči su mi uvek počivale na hrani. Desetak dana kasnije susreo sam se s mojim stariim drugom *drom Šandorom Štajnfeldom*, koji je bio okružen američkim medicinskim sestrama. On je u aprilu 1941. dospao u nemačko zarobljeništvo i dobro je prošao. Stavio sam mu na dušu da poruči mojim da sam živ ukoliko pre mene stigne kući.

Povratak iz pakla. Postepeno su nas po odgovarajućim državama puštali da idemo kućama. Jedan Subotičanin mi je rekao da će poći sa Česima. Odande će nekako do kuće. U njegovu beležnicu sam zapisao: »Draga Juca! Živ sam i usko-

ro dolazim.« Dotični je u Pragu predao moju poruku jednoj devojci iz Čantavira, a ona je poruku već krajem sedmice uručila mojima. Noću ju je ubacila kroz roletnu, tako da ni do danas ne znam koja je to devojka bila. U septembru sam se vratio kući. U našoj grupi je bilo i monarhista, pa smo se svađali, a Amerikanci nisu znali šta da rade s nama. Čekali smo da se u zemlji raščisti stanje. Na kraju smo prilično teško uspjeli da krenemo kući. Monarhisti su ostali. Stavili su nam na raspolaganje posebnu kompoziciju. Bilo je i takvih koji su vukli i sobni nameštaj. Nemci su im to svojevremeno uništili, pa je sada bio red da im to i nadoknade. Pre polaska sam trebovao osam pari odela, koja sam zatim na putu menjao za cigarete. Jedno odelo — jedna kutija »česterfilda«. U Josipovcu kraj Zagreba vratili su nam naše isprave. Na pruzi Subotica—Crvenka susreo sam jednog Čantavirca i pitao ga kako su moji. Video mi je ženu, brine se o detetu. Onda je sve u redu! Kad sam stigao u Suboticu potražio sam kuću mojih roditelja. Na tom mestu je bila samo velika rupa; naime, u celoj ulici je jedino naša kuća dobila pun pogodak. Saznao sam da su mi roditelje pobili u Aušvicu. Krenuo sam svojoj kući. Do Žednika vozom, odatle poštanskim kolima. Pri dolasku me je čekalo oko stotinak poznanika. S nevericom su me gledali i opipavali kao da sam se vratio iz pakla. Ako dobro promislím, možda su i bili u pravu...»

Preveo Dušan Jelić

Csaba KOPECZKY

S u m m a r y

ODYSSEY OF MARTON BAS

(Feuilleton serialized in the "7 NAP" in 1979)

Marton Bas, a farmer from Čantavir, was drafted by the Horthy regime in 1942 to be ordered to join the 5th corps of the 2nd Hungarian Army. With a group of about 1.500 Jews and Serbs he was sent to the River Don valley to do forced labour and remained there until the Soviet Army encircled the 2nd Hungarian Army which had to retreat. In the middle of September, after having endured many hardships he was back in Čantavir. But very soon, in February 1944, he is under arrest as "dangerous element" and was sent to Auschwitz. He worked again as forced labourer at the erection of an airplane hanger in a forest about 60 km. from Mynich. He was in the camp Alt when the liberation finally came. It was in September 1944 when he reached again his country and joined his family.